

Morální panika konstruovaná státem: Proces s protistátním spikleneckým centrem v čele s Rudolfem Slánským ve veřejném mediálním diskurzu doby¹

// Moral Panic Designed by the State: The Trial of Anti-state Conspiracy Centre around Rudolf Slánsky in Contemporary Public Media Discourse

Monika Bartošová

Univerzita Palackého v Olomouci

ABSTRACT

The trial of Rudolf Slánský and his alleged associates at planned overthrow of communist power in Czechoslovakia was a carefully designed theatre and similarly as other political trials in the 1950s a success to a large extent depending on the media image. Media in socialist Czechoslovakia borrowed language of official communication when reporting about the trial. At the same time, they actively helped with sketching a story of almost heroic fight between Gottwald headed Communist Party and alleged malice of defendants. The construction of moral panics, searching for internal enemy and consistent differentiation of groups of us and them is an integral part of disruption of ontological security together with following consolidation of internal cohesion in the state. The aim of this work is to summarize how contemporary media informed the audience about the trial and how it helped with getting support from citizens. Extensive material is processed by grounded theory method.

KEYWORDS

Political trials – Rudolf Slánský – moral panic – media construction of reality – ontological security – us vs. them – censorship – stigmatization – grounded theory

1. Úvod

Procesy 50. let, a mezi nimi konkrétně i ten s domnělým protistátním spikleneckým centrem, je nutné chápat v celém kontextu společenských příčin i důsledků. Jedním z charakteristických rysů, který je u nich nutné vyzdvihnout, je jejich konstruovanost. Následující text se bude zabývat stránkou mediální reprezentace tzv. procesu se Slánským zejména optikou teorie morální paniky. Jak bude patrné dále, šlo o morální paniku pečlivě vytvářenou státem a vládoucí Komunistickou stranou Československa.

Média v lidově demokratickém Československu přejímala při referování o procesu jazyk oficiálních sdělení. Aktivně ovšem vymýšlela i pojmenování nová, aby do

¹ Studie vznikla jako součást studentského projektu na Univerzitě Palackého v Olomouci: IGA_FF_2014_033.

kázala barvitě popsat „zrůdnost třídního nepřítele“. Obvinění, zatčení a proces se skupinou kolem Slánského totiž bylo nutné pečlivě vykonstruovat i ve veřejném prostoru. Vytváření morální paniky, hledání vnitřního i vnějšího nepřítele a důsledné odlišování skupiny „my“ proti všem ostatním jsou nedílnou součástí narušení a následného upevnění pocitu ontologického bezpečí ve společnosti. Politické procesy 50. let byly součástí upevnění soudržnosti a moci komunistické strany v mladém lidově demokratickém státě.

Zejména ukazování na vnějšího nepřítele různého druhu, utužování vnitřní soudržnosti, vytváření atmosféry strachu a posilování dichotomie zla a dobra či kapitalismu a komunismu by bylo bez správného zapojení mediální propagandy nemyslitelné. Vytvoření obrazu odpadlíka bylo stěžejní zejména u samotného Rudolfa Slánského, který byl před procesem generálním tajemníkem ÚV KSČ a zároveň osobním přítelem prezidenta Klementa Gottwalda.

V uvažování o médiích v tomto textu vycházíme z konstruktivistické tradice sociologie, která staví na knize *Sociální konstrukce reality* (Berger & Luckmann, 1999 (v originále 1966)).

S materiálem jsme pracovali metodou zakotvené teorie. Ačkoliv zakotvená teorie (*grounded theory*) původně vznikala pro analýzu výpovědí v rozhovorech, je možné ji užít i při práci s texty jiného druhu. V tomto textu používáme pozdější variantu zakotvené teorie, která je ovlivněna právě sociálním konstruktivismem (Sedláková, 2015, s. 401). Naším cílem je studovat obsahy dobových médií jako způsob konstrukce reality. Původní zakotvená teorie požaduje, aby ze studia materiálu vznikaly nové originální teorie, ideálně nezatížené předchozími znalostmi badatele. Po ukončení práce s texty jsme ale k vysvětlení jednotlivých aspektů zkoumaných mediálních sdělení využili některé výše zmíněné teoretické koncepty pro uchopení výsledků analýzy.

Glaser se Straussem, kteří stojí za vznikem zakotvené teorie,² původně požadovali, aby výzkumník přistupoval k materiálu pokud možno bez předpojatosti způsobené studiem starších teoretických konceptů, aby tak byl schopen vytvářet nové teorie. „Podněcovali nováčky v zakotvené teorii k vytváření nových teorií a směřovali je k oddálení rešerše literatury, aby zabránili vidění světa skrze čočky již formulovaných myšlenek“³ (Charmaz, 2006, s. 8). Řada pozdějších výzkumníků je ale k používání literatury ve všech fázích výzkumu zakotvené teorie nakloněna mnohem více (např. Charmaz, 2006, nebo Lempert, 2007).

Označování účastníků procesu i způsob, jakým bylo o celé situaci informováno, je velmi specificky vázaný na dobový a ideologický kontext první poloviny 50. let 20. století v Československu. Obecné mechanismy, které se při práci s materiálem objevily, se ale jeví vhodné vysvětlit s nutnou analytickou opatrností právě existujícími koncepty, jako je morální panika nebo vytváření ontologického bezpečí.

² Jejich publikace *The Discovery of Grounded Theory* (1967) přinesla v období převažujícího pozitivismu v sociálních vědách kodifikaci výzkumné metody, která je řazena mezi kvalitativní a zároveň vychází z pečlivé empirické práce s daty.

³ „They urged novice grounded theorists to develop fresh theories and thus advocated delaying the literature review to avoid seeing the world through the lens of extant ideas.“

Na rozdíl od klasických kvantitativních přístupů jsme množství dat zařazených do analýzy rozšiřovali postupně, a to tak, že jsme začali s texty, které vyšly v týdnu konání procesu (od 20. do 27. listopadu 1952) v *Rudém právu*. Postupně jsme zařazovali také další média různého druhu a zaměření, rozšířili jsme období od doby kolem zatčení Slánského (listopad 1951) až po počátek roku 1953, kdy začíná intenzivní využívání medializace procesu s protistátním spikleneckým centrem v čele s Rudolfem Slánským k ideologickým účelům postupně odezňovat. Ve výsledku jde o deníky *Rudé právo*,⁴ *Práce*,⁵ *Zemědělské listy*⁶ a *Mladá fronta*,⁷ které byly sledované od druhé poloviny roku 1951 do začátku roku 1953. Deníky byly doplněny týdeníky *Vlasta*⁸ a *Květy*⁹ a čtrnáctidenníkem *Život strany*,¹⁰ které byly analyzovány v ročníku 1952 v období kolem samotného procesu. Obecně lze říci, že vydávaná periodika v referování o procesu důsledně sledovala linii *Rudého práva*. Data byla při sběru průběžně analyzována tak, aby bylo možné postupně upřesňovat vznikající teorie a kategorizovat sledované jevy.

Po krátkém uvedení do dobového kontextu budeme v následujícím textu představovat jednotlivé koncepty a vztahovat je ke konkrétním příkladům z výzkumného materiálu.

2. Dobový kontext

V únoru roku 1948 přijal prezident Edvard Beneš demisi ministrů tří demokratických stran, tím se v Československu chopila moci komunistická strana. KSČ poté započala masivní agitační kampaň směřovanou ke „všem poctivým Čechům a Slovákům“ a počet členů strany se během jediného roku zdvojnásobil. „Strana získala monopolní moc a musela se naučit s ní pracovat. Na to, jak tuto vedoucí úlohu strany budovat, se střetlo několik názorů a praxe vedení strany (tedy Slánského) se stala předmětem kritiky, která byla později použita i jako jeden z důvodů jeho odvolání z funkce generálního tajemníka“ (Kaplan & Kosatík, 2004, s. 88).

Souběžně se snahou působit přívětivě směrem k obyvatelům začala KSČ i s čistkami ve státní správě, hospodářství a armádě. Čistky do velké míry řídil právě Rudolf Slánský. Stejně jako politickým čistkám přihlížela veřejnost nečinně i proměně mediálního prostředí, kdy zanikaly zejména deníky nekomunistických stran a další noviny i časopisy. „Média už neodpovídala za svoji činnost veřejnosti, nýbrž výhradně KSČ jako rozhodující politické síle a sloužila k prosazování jejích zájmů“ (Končelík, Večeřa, & Orság, 2010, s. 137).

⁴ S podtitulem „Ústřední orgán Komunistické strany Československa“ byl nejrozšířenějším deníkem s největším nákladem.

⁵ Deník vydávaly jednotné komunistické odbory (ROH).

⁶ Zemědělské noviny vydávalo ministerstvo zemědělství a byly zaměřeny spíše na venkov a zemědělská témata.

⁷ Deník vydávala mládežnická organizace Československý svaz mládeže a byl směřován mladšímu čtenářstvu.

⁸ Týdeník byl určen ženám.

⁹ Týdeník měl kulturně-osvětový charakter.

¹⁰ Časopis ÚV KSČ určený k pomoci organizaci strany a stranickému vzdělávání.

V první fázi také bylo pro režim nutné vypořádat se s odpůrci z nekomunistických politických stran. Tím byly v Československu odstartovány politické procesy (zřejmě nejznámější s Heliodorem Píkou (1949) a Miladou Horákovou (1950)).

Navzdory slibům občanům, že KSČ nebude úplně kopírovat vzor Sovětského svazu (nebudou se zakládat kolchozy, Československo se vyhne znárodnování i decimaci drobných živnostníků), se po Gottwaldově návštěvě v Moskvě na podzim 1948 začala i v Československu naplňovat linie podrobně vytyčená v SSSR. KSČ tak přejala i podobu vykonstruovaných politických procesů včetně hledání nepřítele uvnitř strany.

Obrat pozornosti do nitra komunistických stran podpořil také případ Josipa Broze Tita. Do té doby spolehlivý a věrný následovník Stalina byl označen za zrádce a špióna západu. „Jugoslávští komunisté byli obviněni z toho, že ustoupili ze zásad marxismu-leninismu, provádí antisovětskou, nacionalistickou politiku, popírají vedoucí úlohu dělnické třídy v komunistické straně a přenechávají vedení státu Lidové frontě, ve které mají vliv i buržoazní skupiny“ (Ströbinger, 1991, s. 22). Komunistická strana Jugoslávie byla 27. června 1948 vyloučena z Kominformy.¹¹ Začal hon na Stalinovy nepřátele, zrádce, titovce a obecně vnitřního nepřítele.

K prvním procesům došlo v Albánii už koncem 40. let. Procesy pokračovaly v Bulharsku, kde byl ze špionáže a záškodnictví spolu s dalšími obviněn generální tajemník Bulharské komunistické strany a dřívější místopředseda vlády Trajčo Kostov. Pro pozdější vykonstruovaný proces se Slánským a spol. v Československu bylo zásadní vyšetřování v Maďarsku, kde se stál v čele domnělého spiknutí tajemník komunistické strany a bývalý ministr vnitra László Rajk. Všechny tyto procesy skončily vynešením rozsudku smrti a měly být exemplárním příkladem pro občany jednotlivých států i vedoucí funkcionáře.

Na základě dění v zahraničí poslali Gottwald a Slánský do Kremlu dopis, ve kterém žádali přítomnost sovětských poradců v Praze. Sovětské poradce Makarov a Lichačev dorazili do Prahy koncem října, následně se začala roztáčet spirála výslechů a zatýkání. Mezi prvními byl zatčen náměstek ministra zahraničního obchodu Eugen Löbl, který byl nakonec v procesu se Slánským a spol. odsouzen k doživotí. Pro zrychlení procesu byl v polovině roku 1950 poslán na pomoc Vladimír Bojarskij.

Stále ale chyběla hlava domnělého spiknutí, stejně jako společný jmenovatel obviněných, který by odůvodnil jejich odpadlictví od strany.

Brněnský krajský tajemník KSČ Otto Šling¹² byl do té doby dáván za vzor jako příkladný člen strany, avšak jeho bezohledná důslednost mu přinesla také řadu odpůrců i mezi funkcionáři. Pro účely politického procesu se hodil také svým dalším rysem, a to tím, že byl židovského původu. Po svém zatčení Šling obvinění ze špionáže odmítal, avšak po roce uvěznění začal udávat další „zrádce“, kteří byli postupně zatýkáni, což vyvrcholilo na jaře 1951 (Kaplan, 1992, s. 93–128).

¹¹ Byl to právě Rudolf Slánský, kdo jako vedoucí delegace KSČ po návratu ze zasedání Informačního byra komunistických stran informoval vedení strany, jak má v budoucnu vypadat ostré vymezení se vůči Jugoslávii.

¹² Otto Šling byl předválečný komunist, účastník občanské války ve Španělsku. Během války emigroval do Anglie. Po osvobození se dostal do čela krajské komunistické organizace v Brně. Byl odsouzen v procesu se Slánským a spol. a popraven.

Začala se vytvářet nová konstrukce „spiknutí“. Původní koncepce „Švermová–Šling“ byla nahrazena novou verzí. „Od oné první se lišila především ve dvou bodech: ústřední postavou spiknutí se měl stát sám generální tajemník Rudolf Slánský a v ideologicko-politickém zaměření dominoval sionismus“ (Kaplan, 1992, s. 129). Rudolf Slánský byl zatčen v noci z 23. na 24. listopadu 1951, když se vracel z porady se sovětskými ekonomy.

„V září 1951, když byl Slánský zbaven funkce generálního tajemníka strany, v něm jeho spolubojovníci viděli člověka, který se dopustil ve své práci chyb a ‚nezvládl úkol‘. Po jeho zatčení o dva měsíce později dospěli k závěru, že šlo o záměr“ (Kaplan & Kosatík, 2004, s. 108). Ačkoliv byla obvinění vůči Slánskému zpočátku mlhavá, na prosincovém zasedání ÚV KSČ Klement Gottwald formuloval jako hlavní vinu to, že byl Slánský vedoucím protistranického centra. V lednu 1952 byl odvolán z funkce zástupce generálního tajemníka KSČ také Josef Frank.¹³

Cílem bylo zorganizovat proces, který by předčil ty předchozí v dalších lidově demokratických státech. Podle názoru sovětských poradců byla československá bezpečnost příliš měkká (Hejl, 1990, s. 63).

Poradci ze SSSR, kterých bylo v Československu asi padesát, zavedli metody, jako byly výslechové protokoly a výpovědi naučené z paměti. Byli to zejména oni, kdo se zasloužil o to, že se hlavou údajného spikleneckého centra stal Rudolf Slánský, a směřovali výpovědi obviněných k tomu, aby se odkryla jeho „vina“. Dohlíželi také na výběr soudců, svědků i prokurátorů v celém procesu.

Proces s „protistátním a spikleneckým centrem“ začal 20. listopadu 1952 a byl zakončen 27. listopadu vynesáním rozsudku smrti nad jedenácti obžalovanými. „Slánský byl z odsouzených jediný, kdo nepožádal Gottwalda o milost ani nenapsal poslední dopisy Gottwaldovi nebo svým blízkým“ (Kaplan & Kosatík, 2004, s. 118). Po veřejném divadle, jehož součástí byla silná mediální reflexe průběhu procesu i vlna souhlasných rezolucí od občanů a stranických organizací, bylo jedenáct odsouzených 3. prosince 1952 za značné podpory veřejnosti popraveno.

3. Mediální konstrukce socialistické reality

Teorie sociální konstrukce reality vychází z předpokladu, že sociální realita je nepřetržitě znovu vytvářena v procesu sociální interakce a komunikace, kde se střetávají reality různých jedinců. Je závislá na externalizaci,¹⁴ objektivizaci¹⁵ a internalizaci.¹⁶ Důležité přitom je, že se jednotlivé fáze dějí neustále a nejsou vázané pouze na určité období. To je možné shrnout takto: „Společnost je výtvozem člověka (externalizace). Společnost je objektivní realitou (objektivizace). Člověk je výtvozem společnosti (internalizace)“ (Berger & Luckmann, 1999, s. 64).

¹³ Josef Frank byl v roce 1948 zvolen do Národního shromáždění KSČ. Byl odsouzen v procesu se Slánským a spol. a popraven.

¹⁴ Rozumíme jí proces projevování se člověka do okolí a externalizace skutečností z jeho osobní reality.

¹⁵ Rozumíme jí proces, v němž se z externalizovaných skutečností stávají skutečnosti objektivně dané a stávají se tak na člověku nezávislémi.

¹⁶ Poslední fáze, v níž jedinec přijímá do své osobní reality objektivizované podněty z okolí, které byly původně součástí jeho vlastní externalizace.

V tomto případě mluvíme konkrétně o mediální konstrukci reality, kdy to, co je jedinci vnímané jako reálné, do velké míry vychází z informací dostupných v médiích. Média není možné oddělit od projevů dobové společnosti. Jejich obsahy vznikají v kontextu doby a kultury. Zároveň slouží k jejich reprodukci. „Pro svou schopnost nabízet tatáž sdělení velkému počtu příjemců (...) byla a jsou masová média považována za důležitou a nenahraditelnou podmínku rozvoje masové kultury“ (Jiráček & Köpplová, 2003, s. 56–57). Mediální komunikace je bezpochyby zařazena v kontextu řady dalších interakcí a ani v totalitním státě nezůstává jediným zdrojem informací. Je však jedním z dominantních zdrojů, a podílí se tak na konstrukci reality. Média se navíc významně podílí na institucionalizaci morální paniky, o níž bude řeč dále.

Média 50. let se obrovským způsobem podílela na šíření oficiální ideologie a byla součástí kontroly života obyvatel. „Nejúčinnější je sociální kontrola v situaci, kdy se propojuje zájem masových médií, státu a represivního aparátu s požadavky veřejného mínění reprezentovaného „strážci morálky“, a to zvláště politiky“ (Volek, 2000, s. 103). V případě politických procesů 50. let jde právě o (ať už vynucený, či dobrovolný) totožný postoj médií a představitelů vládnoucí moci.

Ačkoliv se koncept morální paniky objevuje až v 70. letech spolu s popisem mediálního obrazu mládežnických hudebních subkultur, ve způsobu, jakým oficiální média v Československu referovala o procesu s protistátním spikleneckým centrem v čele s Rudolfem Slánským, lze nalézt většinu znaků morální paniky. Rozdílem může být jiný kontext státního a společenského zřízení. Stuart Hall, jehož pojetí morální paniky budeme používat i v tomto textu, ji chápal jako součást krize kapitalismu. Podle něj se jednalo o důsledek státního autoritářství (Volek, 2000, s. 100). Proto je možné koncept uplatnit i na situaci 50. let v Československu. Morální paniku spojenou s Rudolfem Slánským ovšem musíme zařadit také do širšího kontextu podobných reakcí provázaných s představou neustálého boje proti kontrarevoluci, třídnímu nepříteli, vesnickým boháčům a kapitalistickým zemím.

Stuart Hall zdůrazňoval, že média jsou aktivní součástí konstrukce sociálního prostředí. Ačkoliv v jeho teorii šlo spíše o vlastnické struktury v mediálním prostředí, jeho uvažování je možné použít i na odlišný kontext procesu se Slánským. „Média sama o sobě nevytvářejí ve zpravodajství nová témata: spíše jsou ‚naváděna‘ do specifických zpravodajských témat pravidelnými a spolehlivými institucionálními zdroji“¹⁷ (Hall, Critcher, Jefferson, Clarke, & Roberts, 1978, s. 57). Dynamika, kterou může být v kapitalistické společnosti občas těžké najít, je v realitě socialistických médií svázaných oficiální cenzurou viditelná na první pohled.

Například obrovský rozsah věnovaný přetisku (samozřejmě upraveného) záznamu z výpovědí u soudu je z dnešního hlediska těžko představitelný. *Rudé právo* kvůli nim v týdně, kdy se proces odehrával, i bezprostředně po něm, rozšířilo svůj rozsah z obvyklých čtyř až na šest¹⁸ či osm stran.¹⁹ V některých dnech věnovalo jen přepisům výsledků čtyři nebo pět stran. Když k tomu připočteme také tematické ti-

¹⁷ „The media do not themselves autonomously create the news items; rather they are ‘cued in’ to specific new topics by regular and reliable institutional sources.“

¹⁸ 22., 25., 26., 28. a 30. listopadu.

¹⁹ 20., 23., 24. a 27. listopadu.

tulní strany a komentáře, mnoho prostoru na jiný obsah nezbývalo. Redakce kvůli tomu musela opustit některé pravidelné rubriky, například jiné domácí zpravodajství či část zpravodajství zahraničního. Ostatní média následovala jeho vzoru, i když žádné z nich nemělo k dispozici plochu *Rudého práva*. Například *Zemědělské noviny* 21. listopadu na třech stranách otiskly kompletní text žaloby proti vedení protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským, stejně jako *Rudé právo* den předtím. Ostatní deníky v Československu se po dobu konání procesu chovaly podobně.

Stejně jako ta současná, byla i realita lidově demokratického státního řízení zásadním způsobem konstruovaná mediálně. Míra kontroly nad uvažováním obyvatelstva o světě byla o to silnější, že oficiální dobová média podléhala úplné kontrole shora. „Charakteristickým rysem byla snaha maximalizovat kontrolu KSČ nad průběhem mediální komunikace, a izolovat tak občany od ‚závadných informací‘ a orientovat jejich názory žádoucím směrem“ (Končelík, Večeřa, & Orság, 2010, s. 137). Vedle silné autocenzury a rizika zpětného postihu fungovala také kontrola institucionální. „V listopadu 1950 padlo rozhodnutí vedení KSČ, že je nutné posílit dohled nad médii přímo v redakcích prostřednictvím dohlížecích redaktorů“ (Bednařík, Jiráček, & Köplová, 2011, s. 257). Novináři neodpovídali veřejnosti (případně komerčnímu tlaku), odpovědní byli pouze straně. Sdělovací média měla v první řadě ideologickou funkci a po vzoru Sovětského svazu sloužila zejména k šíření a upevnění jediné státní ideologie. Nutné je ovšem připomenout, že novináři netvořili své články pouze pod tlakem a z donucení. Riziko ztráty zaměstnání, v horším případě legislativní postihy byly velkou hrozbou. Stranickost samotná ale byla předpokladem pro výkon povolání.

„Komunistické instituce rozhodovaly o vzniku a zániku každého časopisu, novin i jejich nákladu, obsahovém zaměření a o obsazení vedoucích funkcí v redakcích“ (Kaplan & Tomášek, 1994, s. 13). Důležitým prostředkem pro kontrolu složení a obsahu médií ve státě byl také přiděl papíru jako nedostatkové komodity, který ovlivňoval nejen složení mediálního trhu, ale například i rozsah a periodicitu jednotlivých titulů. Neomezený přiděl papíru dostávalo prakticky pouze *Rudé právo*.

V období, kdy byli Slánský a jeho údajní spiklenci zatýkáni, se moc nad podobou oficiálních médií dělila mezi Ministerstvo informací vedené Václavem Kopeckým a Kulturní a propagační oddělení ÚV KSČ s Gustavem Barešem v čele. Ze sporu mezi Kopeckým a Barešem ale vyšel vítězně první jmenovaný. V průběhu samotného procesu už byl Bareš bez politických funkcí. Ministerstvo informací a osvěty zaniklo v lednu 1953, v dubnu téhož roku vznikla Hlavní zpráva tiskového dohledu (Končelík, Večeřa, & Orság, 2010, s. 138–139).

Pro posouzení míry, do jaké bylo dobové chápání reality konstruováno mediálně, je zásadní také dostupnost alternativních informačních zdrojů. V případě 50. let v Československu tedy spíše nedostupnost. V tomto období prakticky vymizely jakékoliv ilegální tiskoviny, neboť státní kontrola probíhala nejen v redakcích, ale také v tiskárnách. Jedinou výraznější možností, jak získávat alternativní informace o dění ve světě, se tak stal zejména zahraniční rozhlas.²⁰ Poslech stanic, jako byla Svobodná Evropa, byl ale pro státní moc nežádoucí. Proto země východního bloku intenzivně

²⁰ Šlo například o stanice Hlas Ameriky, Deutschlandfunk, BBC, Deutsche Welle, RCI nebo Radio Luxembourg.

rušily vysílání západních stanic. Technologicky náročná snaha ale nikdy nebyla natolik úspěšná, aby poslech těchto stanic znemožnila úplně (Končelík, Večeřa, & Orság, 2010, s. 164–167). Celý systém podávání informací obyvatelstvu umožnil v případě procesu se Slánským řízené vytváření morální paniky v Československu.

Konstruovanost politických procesů 50. let probíhala v úrovni samotné „výroby“, vyšetřování a souzení jednotlivých případů, pro potřeby lidově demokratického státu ale bylo nutné, aby se staly také představením pro celý národ. Mimo jiné totiž měly výchovnou funkci. Měly být výstrahou pro zachování ostražitosti před vnitřním i vnějším nepřítelem.

Například novoroční úvodník *Rudého práva* z roku 1952 přesně ukazuje dvě základní tendence formulované v naprosté většině dobových textů o procesu:

Naše strana prošla v minulém roce velkou vítěznou cestou. Ještě více se upevnila a posílila. Tím, že bylo odkryto spiknutí Slánského, Šlinga, Švermové a spol., kteří chtěli odtrhnout naši zemi od Sovětského svazu a svést do tábora válečných štváčů, tím, že byla odhalena a zneškodněna banda těchto zrádců a agentů, která se uhnízдила v naší straně, tím se strana očistila od těchto stvůr, vykročila vpřed ještě pevněji, zoceleněji, jednodušěji a akceschopněji. Naše vlast pevněji stanula ve vítězném táboře míru. (*Rudé právo*, 1. 1. 1952, s. 1)

V tomto případě jde o hledání nepřítele, kterému je možné přisoudit odosobňující a znelidšťující charakteristiky²¹ a vymezit ho proti vlastní skupině,²² která se pojí s pozitivními vlastnostmi a činnostmi.²³ Můžeme ji chápat jako centralizující ve skupině. To má dvě opačné dynamiky, jednu, která upevňuje skupinu směrem dovnitř a druhou, která ji odděluje ve směru ven. V případě politických procesů nejen 50. let jde o označení nepřítele vně skupiny (státu, strany), spolu s hledáním nepřítele uvnitř.

Hledání nepřítele a vznik morální paniky stojí na definování deviantního chování a následném zdůrazňování rysů, činů a chování, které jsou mimo soubor pravidel, kterými se daná společnost řídí (nebo to deklaruje). Jde o důsledné odlišování toho, co je preferováno nebo povoleno, a toho, co je vnímáno jako deviantní. V případě Slánského procesu šlo zejména o to definovat deviantní jednání na všech úrovních. Od obvyklého vnímání morálně hodnotných a nehodnotných charakterových vlastností²⁴ až po narušování řádu, který patřil konkrétně socialistické společnosti.²⁵

²¹ V tomto případě to jsou výrazy „váleční štváči“, „banda zrádců a agentů“, „stvůry“, ale třeba také sloveso „uhnízdit se“.

²² V tomto případě „naše strana“, „naše vlast“ či „vítězný tábor míru“.

²³ Strana prošla velkou vítěznou cestou, upevnila se, posílila se, odkryla spiknutí, odhalila a zneškodnila zrádce, vykročila vpřed pevněji, zoceleněji, jednodušěji a akceschopněji a stanula pevněji v táboře míru.

²⁴ „Čestnost a pravdivost – tyto nezbytné vlastnosti komunisty – prostupují jednání tisíců příslušníků strany, kteří si uvědomují, že na svém úseku představují stranu, které si váží široké masy našeho lidu. A naopak nepravdivost a nečestnost vyznačuje zavilé nepřátele strany, takové, jakými byli Slánský a jeho odporná smečka, kteří lhali a podváděli celým svým jednáním a po celý svůj život“ (*Rudé právo* 8. prosince 1952, Být vůči straně pravdivý a čestný: 1).

S vědomím mediální konstruovanosti socialistické reality se teď blíže podíváme na procesy, které souvisí s vytvářením morální paniky. Stručně jsme je již popsali výše, v následujících kapitolách chceme koncepty, jako je ontologické bezpečí či hledání deviantních jedinců, vztáhnout k mediálnímu obrazu procesu s protistátním spikleckým centrem.

4. Konstrukce morální paniky

Projevy, které můžeme označit jako morální paniku, jsou integrální součástí historie lidského rodu. Po staletí se objevují periodické vlny úzkostných a násilných reakcí, které se týkají obecně obav z narušení sociálního, politického či kulturního statu quo, respektive tradičních hodnot rodiny, zákonnosti a řádu (Volek, 2000, s. 98).

Nejde tedy o nic ojedinělého či specifického pro totalitní socialistické státní zřízení. Bez velkého snažení nalezneme paralely téhož v současnosti i v jiných historických obdobích. V čem je případ politických procesů 50. let zajímavý, je způsob řízeného narušení statu quo. Hledání důvodů, které vedly ke konstrukci procesů, není obsahem tohoto textu. Faktem ovšem je, že podobně vylhaná údajná provinění v řadách komunistických činitelů proběhla v řadě států východního bloku.

Ekonomický rozvoj v lidově demokratických státech východní Evropy nepostupoval z mnoha důvodů tak rychle, jak by si jejich představitelé přáli a slibovali obyvatelstvu, bylo tedy nutné najít viníka (byť nepravého), na něž by bylo možné ukázat prstem. Zároveň šlo o podporu vnitřní soudržnosti a budovatelského úsilí. Obecná označení jako třídní nepřítel, západní imperialista či vesnický kulak nestačila, a proto přišlo na řadu představování konkrétních osob.

K narušení statu quo tedy ve společnosti nedochází samovolně z tradičních důvodů, jako jsou nezaměstnanost, ztráta státní suverenity nebo proměna funkce rodiny. Vykonstruovaným narušením státní bezpečnosti zevnitř je uměle odvedena pozornost od problémů socialistického hospodářství, které způsobuje problém se zásobováním zboží a pomalé opouštění poválečného přidělového systému.

Volek definuje morální paniky následujícími znaky:

- 1) nabývají povahu kampaně, tažení proti nějaké skupině či jednotlivci,
- 2) obrací se k lidem, kteří jsou znepokojeni zjevnou destrukcí sociálního řádu a cítí se ohroženi, respektive postrádají bazální důvěru či pocit ontologického bezpečí ve vztahu ke statutu quo,
- 3) morální standardy jsou v dané kauze nejasné,
- 4) část politické a mediální scény dychtí vést kampaň a racionalizuje tento záměr snahou potlačit stav obecného ohrožení,

²⁵ „Zločinná banda spiklenců – na jejíž čtrnáctičlenné vedení již dopadl tvrdý trest socialistického lidu – se všemožně snažila brzdit výchovu stranických mas. Zaprodanci třídního nepřítel v čele s Rudolfem Slánským usilovali o to, aby ideologická výchova byla ve straně podceňována, aby nezaujímal ve stranickém životě takové přední místo, jaké jí patří“ (Rudé právo 1. prosince 1952, Osvojit si a uvést v život zkušenosti z KSSS, strana 1).

5) morální kampaně obvykle nechávají skutečné příčiny daného sociálního problému nepovšimnuty. (Volek, 2000, s. 99)

Morálním panikám je vlastní uchopení situace samotnými médii, která mají tendenci přehánět míru emocionality a vyzdvihovat domněle deviantní chování jednotlivců, vůči nimž je zaměřena: „Kosmopolitismus a buržoasní nacionalismus tvoří tedy rub a líc jedné falešné mince, obojí slouží novým uchazečům o světovládu k potlačení svobody národů a k rozdmýchání nové světové války. (...) Ukazují to i zavčas odhalené zrádné pokusy ‚mrvů‘ typu Slánského, Šlinga, Clementise a spol. kosmopolitů a buržoasních nacionalistů zároveň“ (Rudé právo, 1. dubna 1952, s. 1).

Média zveličovala rozsah domnělého spiknutí a postupem času se předháněla v popisu jeho hrůznosti. Zejména *Rudé právo* věnovalo v průběhu soudního líčení procesu velkou část své plochy a před ním i po něm velké množství úvodníků (nehledě na to, že dokázalo zmínky o spiklencích přidat i do zdánlivě nesouvisejících textů).

Příkladem může být celá řada textů věnovaná ideologické činnosti, funkci státního aparátu, výchově funkcionářů. Například článek s názvem *Neustále rozvíjet bolševickou kritiku a sebekritiku* A. Svárovské (Rudé právo, 3. listopadu 1952) používá „činnost zrádcovské bandy Slánského“ jako příklad překážky zdravé kritiky a sebekritiky ve straně i státě. Úvodník z 1. prosince 1952 *Osvojit si a uvést v život zkušenosti z KSSS zase Slánského* jmenuje v souvislosti s neúspěchy socialistické výchovy.²⁶

Morální panika úzce souvisí s několika dalšími procesy, zejména narušením pocitu bezpečí, označením deviantních jedinců a následným purifikačně-potlačujícím mechanismu, který má navrátit narušený status quo a upevnit stávající sociální systém. Jejich projevy v mediálním obrazu procesu se Slánským a spol. si představíme později. Nejprve se podíváme na způsob, jakým byla médii konstruována dobová realita.

4.1. Narušení ontologického bezpečí

Pro vznik morální paniky je nutné narušení pocitu ontologického bezpečí ve společnosti. Pojem ontologického bezpečí ve spojení s modernitou definoval Anthony Giddens: „Tento výraz se týká důvěřivosti, kterou má většina lidských bytostí v trvalost své vlastní identity a ve stálost sociálního a materiálního prostředí“ (Giddens, 2003, s. 85). Ontologické bezpečí souvisí jak s důvěrou v sebe samého, tak s důvěrou v ostatní lidi i mimolidské objekty. Jeho trvání je součástí lidské každodennosti a rutiny. Zabraňuje tak neustálému pocitu ohrožení, který by mohl útočit na jedince v moderní společnosti.

Ve státě, který od svých občanů vyžaduje poslušnost, za niž nabízí bezpečnou jistotu zaměstnání a fungujícího sociálního zřízení i pevného morálního řádu, je porušení důvěry ze strany jednoho z vysokých představitelů státní moci velmi silnou zradou. A jako zrada bylo vnímáno i předpokládané provinění spikleneckého centra.

Jedním z velkých strašáků doby byla válka. Komunistická ideologie velmi umně

²⁶ „Zaprodanci třídního nepřítele v čele s Rudolfem Slánským usilovali o to, aby ideologická výchova byla ve straně podceňována, aby nezaujímala ve stranickém životě takové přední místo, jaké jí patří“ (Rudé právo, 1. prosince 1952).

konstruovala obraz rozděleného světa, ve kterém je východní blok jedinou ochranou před snahami imperialistů vyvolat další válku.

Velkým tématem článků o procesu ale bylo také údajné usilování o život prezidenta. Klement Gottwald byl v dobových mediálních textech ochráncem a symbolickým otcem. Giddens ve svém chápání ontologického bezpečí spojuje jeho potřebu s raným vývojem dítěte, kdy je odkázáno na péči rodičů a musí se naučit důvěřovat jejich pozornosti a starostlivosti. Takovým rodičem byl po vzoru Stalina v Sovětském svazu v Československu Gottwald. I podle otištěných reakcí lidu právě osnování jeho vraždy rozhořčilo velkou část populace. Právě jeho „bdělost a neustálá ostrážitost na stráži míru a socialismu“ ale podle mediálních textů pomohla rozkrýt celé spiknutí. Gottwald se tak zároveň stává jedním z nástrojů obnovení ztraceného statutu quo a nastolení opětovného pocitu ontologického bezpečí.

Postupné odhalování vykonstruovaných přečinů a jejich stupňování vyvolalo šok, který oficiální média nezapomínala vkládat i do svých textů:

Když byla před dvěma týdny uveřejněna žaloba, bylo to jako by se před námi náhle otevřela propast. Tak převyšovala skutečnost všechno to, co jsme tušili a co jsme s odhaleným spiknutím spojovali. (...) Výpověď každého z obžalovaných i dokumenty, jež na procesu předkládala prokuratura, prohlubovaly stíny tohoto otrěsného obrazu novými a ještě temnějšími barvami. (Květy, 4. listopadu 1952, s. 7)

Toto řízené narušení pocitu ontologického bezpečí mělo svůj jasný důvod. Právě navrácení porušeného statu quo, vyrovnání se s morální panikou a znovunastolení ontologického bezpečí má na společnost silný integrační účinek. Pomohlo také názorně definovat skupiny deviantních jedinců a jejich vztah k minulosti i nakládání s nimi do budoucna. Zároveň umožňovalo zesilovat represe vůči nepohodlným, neboť je to třeba pro zachování bezpečí ve státě.

Pocit nebezpečí byl o to silnější, neboť šlo o nepřítele vnitřního, pocházejícího z hloubi státního zřízení. Zároveň ale není možné, aby byl nepřítel součástí skupiny chápáné jako „my“. Prohlášení představitelů státu i redakční texty v jednotlivých médiích se zaměřila na to, aby obviněné z této skupiny vyčlenila a zařadila je do jiných skupin, které jsou chápáné jako deviantní, a tedy potencionálně nebezpečné. Procesy vyčlenění deviantních jedinců a jejich demonizaci je věnovaná následující kapitola.

4.2. My vs. oni

Pro konstrukci morální paniky je zásadní jasné rozlišení skupin „my“ a „oni“. První z nich je skupina, do které se jedinci sami zařazují, „oni“ jsou potom skupinou, vůči níž se vymezují (Bauman, 2004, s. 43). „Ti druzí“ („oni“) jsou v protikladech dobra a zla stavěni na špatnou stranu, získávají negativní hodnocení (Hall, 2001, s. 229). V pojetí Teuna van Dijka souvisí užívání kategorií „my“ vs. „oni“ úzce s ideologií v diskurzu. V rámci mediálního obrazu procesu s protistátním spikleneckým centrem můžeme najít všech osm rovin, které v tomto ohledu van Dijk rozlišuje: lexikální položky, tvrzení, implikace, předpoklady, popisy, lokální koherenci, globální koherenci

a témata a sémantické posuny. Způsob manifestace ideologie se řídí principem tzv. ideologického čtverce: vybírají se informace a jejich prezentace, které jsou příznivé pro skupinu, jež kontroluje diskurz, a negativní pro protikladnou skupinu. Negativní informace o „nás“ a pozitivní o „těch druhých“ se naopak vynechávají. Ideologický čtverec se projevuje ve všech výše zmíněných složkách (van Dijk, 2000).

Pokud se podíváme do dobového tisku, snad všechny pejorativní výrazy pro označení údajného spikleneckého centra shrnul následující úryvek ze *Zemědělských novin*:

Před soud nastoupili trockisticko-titovští, sionističtí, buržoasně nacionalističtí zrádci a nepřátelé československého lidu, lidově demokratického zřízení a socialismu. Zločinci, kteří ve službách amerických imperialistů a pod komandem nepřátelských západních výzvědných služeb vytvořili protistátní spiklenecké centrum, aby podkopávali lidově demokratické zřízení, mařili budování socialismu, poškozovali národní hospodářství a prováděli špionážní činnost. (*Zemědělské noviny*, 22. listopadu, s. 3)

Výraz „trockisticko-titovští“ odkazuje k příslušnosti takto označených lidí k odpadlickým směrům marxistického učení. Sionismus je odkazem k židovskému původu souzených.²⁷ „Buržoasní nacionalismus“ má na rozdíl od národního cítění socialistického lidu výrazně negativní vyznění.²⁸ Jde zde také o skryté vymezování správného a nesprávného přístupu k vlasti. „Nepřátelé československého lidu“ jsou už jasným vymezením postoje odsouzených ke skupině kontrolující diskurz. Odsouzeným je ve výpovědi přisuzováno kriminální chování a vlastizrada v podobě špionážní činnosti. Skupina měla narušovat budování socialismu i národního hospodářství. V tomto úryvku se projevuje zejména připisování negativních vlastností i činností opozitní skupině.

Pokud se ale podíváme na řadu dalších výpovědí, najdeme i vyzdihování kladných vlastností skupiny „my“. Ačkoliv ne v takové intenzitě, v jaké probíhalo očerňování údajných spiklenců. Skupina kontrolující diskurz je vnímaná jako mnohotvárná a rozmanitá, na rozdíl od jednorozměrně negativního hodnocení opozitní skupiny. „My“ jsou hodnoceni jako slušní nebo čestní lidé,²⁹ bojovníci za mír nebo pomocí snad nejdůležitějšího kladného hodnocení doby: pracující lid.³⁰ Na specifickou kon-

²⁷ Jedenáct ze čtrnácti odsouzených bylo židovského původu. Tato charakteristika byla v antisemitském dobovém smýšlení spojována s buržoasií a kapitalismem.

²⁸ Další zmínka například: „Kosmopolitismus a buržoasní nacionalismus tvoří tedy rub a líc jedné falešné mince, obojí slouží novým uchazečům o světovládu k potlačení svobody národů a k rozdmýchání nové světové války“ (*Rudé právo*, 1. dubna 1952: 1).

²⁹ Např. „Každý čestný člověk se otrásá odporem a hněvem nad podlými a hnusnými zločiny protistátního spikleneckého centra v čele s vyvrhelem lidské společnosti Slánským, řízeného americko-britskými imperialisty“ (*Rudé právo*, 27. listopadu 1952: 1).

³⁰ Podrobné užití pojmu „pracující lid“ nabízí Petr Fidelius v publikaci *Řeč komunistické moci*. Píše mimo jiné, že: „Neoznačuje žádnou odrůdu »lidu«, ale není to ani pouhá básnická ozdoba (...), avšak jeho funkce není prvotně zdobná, nýbrž distinktivní: slouží k vnějšímu odlišení oficiálního pojetí od všech pojetí tradičních. Přívlastek «pracující» je podle všeho jen slovním vyjádřením původnosti, jedinečnosti oficiální koncepce »lidu«“ (Fidelius 1998: 44-45).

strukci dobra a zla, případně různé role Slánského a spol. se podíváme ještě níže v samostatných kapitolách.

4.3. Označení deviantních jedinců: různé role Slánského a spol. v článcích

Udržování symbolického světa (vyrovnání se s morální panikou) může probíhat dvěma způsoby: potlačením, nebo terapií. Koncepty jsou součástí teorie legitimizace Petera L. Bergera a Thomase Luckmana.

V této kapitole se budeme zabývat potlačením, v kapitole věnované legitimizaci rozhodnutí pak procesem terapie. Potlačení může opět nabývat dvou podob, které ale v případě Slánského a spol. splývají, a to: potlačení prisouzením negativního ontologického statusu a pokus o vysvětlení deviantních definic reality pojmy většiny symbolického světa.

Deviantní jedinci jsou vnímáni jako špatní a podřadní. Jejich způsob výkladu světa pak není brán vážně. To, jestli budou takoví jedinci „převychováni“ a opět přijati do společnosti, nebo z ní vyloučeni, záleží pouze na politice a zvyklostech dané společnosti. Uvěznění či fyzická likvidace byly z hlediska Československa 50. let výhodnější i kvůli dlouhodobému udržení strachu a poslušnosti obyvatel. Cílem pokusů o vysvětlení je rozebrání deviantního chápání reality a jeho pozdější zahrnutí do většinového symbolického světa (Berger & Luckmann, 1999).

Zajímavý poznatek o fungování deviantních jedinců v textech *Rudého práva* přináší Petr Fidelius: „Podstatná je přitom ta okolnost, že v podobných případech jde o *pouhé jednotlivce*, kteří stojí za svým *osobním zájmem*. I kdyby jich bylo sebevíc, vždy proti nim bude strmět «drtivá většina», «všechn lid». Celistvost, «jednota» společnosti jejich osobním gestem – odchodem na smetiště – neutrpí“ (Fidelius, 1998, s. 55). Ačkoliv jeho text vychází z analýzy *Rudého práva* let 70., funguje i pro 50. léta. I když bylo zdůrazňováno napojení obviněných na západní reakci či chapadlovitá podstata sítí západních špiónů, v důsledku bylo selhání socialistických funkcionářů vždy vnímáno jako individuální akt, který nemá šanci uspět navzdory mase lidu.

Nyní budeme sledovat jednotlivé způsoby demonizace bez ohledu na to, jestli jde o prisouzení negativního ontologického statusu či o pokus vysvětlit deviantní chování.

Součástí vyvolání morální paniky byla potřeba označit Slánského za protivníka a etiketizace jeho osoby i údajných spolupracovníků jako deviantních jedinců. S jeho demonizací mohla pomoci stigmatizace určitých skupin dobovou společností a používání skutečných či domnělých charakteristik Slánského a spol. pro podporu tvrzení o jeho špatném charakteru.

Stigmatizace je pojem, který do sociologie zavedl Erving Goffman (2003). Jeho text vyšel původně v roce 1963 a Goffman pojem ilustruje na případech tělesně či mentálně postižených či sociálně vyloučených jedinců. Jeho teorie se tedy původně týkala lidí, jejichž stigmata mohou být za určitých okolností fyzicky viditelná pro okolí.

Později se pojetí stigma rozšířilo na jakoukoliv „fyzickou nebo sociální vlastnost, která je považována za zdroj hanby“ (Giddens, 1999, s. 563). V případě obviněných

jich bylo hned několik. Na prvním místě zmíníme židovský původ, který byl ale v pojetí dobové morálky v lidově demokratickém státě pevně spjat s třídním původem a potažmo s nesprávným politickým smýšlením. S touto stigmatizací se potom pojí i hodnocení charakterových vlastností obviněných a způsob, jakým byli v textech označováni.

Vytvořením nepřítele a jeho démonizací je narušen pocit bezpečí a vznikne potřeba utužit stávající sociální a kulturní řád. Což bylo ostatně i jedním z cílů konstruování politických procesů v 50. letech. Hledání deviantních jedinců, jejichž chování se odlišuje od norem, je spojeno s poklesem sociální solidarity a má sloužit k sociální integraci.

S klesající solidaritou narůstá deviance a naopak. Jinými slovy identifikace deviantního chování, respektive sociální kontrola uplatňovaná mimo jiné i prostřednictvím mediálního nálepkování, posiluje sociální stabilitu v dané kultuře (Volek, 2000, s. 101).

Pokud tedy mediální obraz procesu zařadíme do kontextu 50. let v Československu s přetrvávajícím poválečným přidělovým systémem a nenaplněnými sliby o ekonomickém rozvoji, pochopíme potřebu společnosti po hledání nepřítele a strůjce neutěšeného stavu. Vysvětluje se tím i vzedmutý hlas „pracujícího lidu“, který ostře žádal tvrdé potrestání souzených různými způsoby oficiálních prohlášení a nót.³¹

K označení deviantního jednání a jedinců, kteří se ho dopouštějí, přispívají i masová média. „Tím, že spoludefinují morální kontury společnosti, a posouvají tak veřejnou percepci hranic morálky, otevírají současně i prostor k symbolickému vylučování deviantních projevů“ (Volek, 2000, s. 102). Je nutné na tomto místě připomenout, že celá řada údajných provinění proti společenskému řádu a státnímu zřízení již byla v době procesu se Slánským a spol. popsána a definována v předchozích medializovaných procesech.

Podíváme se na konkrétní postupy, které dobová média používala k démonizaci obviněných v procesu v několika rovinách.

4.3.1. Rovina označování (negativní označení, znelidštění)

Základním způsobem démonizace, který se pojí i se všemi ostatními způsoby, je označování v lexikální rovině textu, kdy jsou účastníci procesu důsledně označováni celou řadou negativních výrazů. Vzhledem k dlouhému období mediálního pokrytí případu je možné sledovat stále kreativnější využívání různých výrazů označujících zlo v nejhorší podobě, v jaké ho mohlo chápat lidově demokratické státní zřízení.

Tato označení se dají rozlišit do několika poddruhů, zejména:

- na označení, která se vztahují k trestné činnosti a ohrožení státu (*vrazi, zloději, špioni*);
- na označení, která se týkají politického přesvědčení (*kapitalističtí přísluhovači, buržoové*);

³¹ Podrobněji se na ně podíváme v kapitole o legitimizaci soudního rozhodnutí.

- pojmenování charakterových vad (zejména *lháři*);
- na antisemitistická označení (*sionisté*);
- na označení nelidskými pojmenováními.

Ve většině textů najdeme kombinaci nebo úplně všechny jejich druhy. Jejich cílem bylo zejména co nejdůsledněji oddělit obviněné od skupiny kontrolující diskurz, jejíž názory byly zastoupeny v oficiálních médiích. Těchto pět typů pojmenování se objevuje prakticky ve všech médiích své doby a žádné z těchto médií údajně spiklenecké centrum nešetří. V intenzitě i prostoru věnovaném demonizování souzených ale bezpochyby vynikalo *Rudé právo* jako oficiální hlásná trouba strany:

Proč se tahle zrůda vůbec zrodila? Proč se rodí takovíto potkani, jejichž světem je bahno a smradlavý, hnilobný kal zrad, podlostí, ničemností a zbaběloství? [...] Úlohou těchto zrůd je vraždit nejkrásnější lidi, největší bojovníky za štěstí pracujícího člověka, nejstatečnější odpůrce temné síly kapitalismu, která chce spoutat svět. Reicin³² tuto úlohu splnil. (*Rudé právo*, 25. listopadu 1952, s. 2)

Úryvek z článku s příznačným názvem *Zrůda* podepsaného „St. OBORSKÝ“ ukazuje, jakým způsobem se z obviněných v médiích stávali nelidé. Často se tak dělo pomocí zvířecích pojmenování, vedle zde přítomného *potkani* také například *obrovský ohyzdný pavouk*, *monopolističtí žraloci* nebo *chobotnice o tisících chapadel* a řada dalších. K dalším patří právě výrazy jako *zrůda*, *netvor* či přímo *nelidská bytost*.

Těmito výrazy nejen že jsou obvinění vyloučeni ze skupiny dobrých a čestných pracujících, jsou dokonce vyřazeni ze skupiny lidí. Do této roviny jsme zařadili jednotlivé výrazy. V ostatních kategoriích jsou zařazeny celé výpovědi a argumentace v neprospěch obviněných.

4.3.2. Hrozba válkou

Západ je v dobových médiích často popisován jako místo, ze kterého pocházejí války, zatímco východní blok bojuje proti válce a chrání celosvětový mír. Spojení Slánského a spol. se západními tajnými službami tedy vyústilo v obvinění z narušování tohoto míru. Tento akcent zvedl vlnu nesouhlasu zejména ze strany organizací, jako byl Československý výbor ochrany míru.

Texty se ale často odvolávaly také na ženy, které byly v dobovém kontextu chápány vedle budovatelek také jako matky socialistického lidu. Jako takové měly bránit mír a blaho svých dětí.

V době, kdy si veškeré obyvatelstvo dobře pamatovalo válečné hrůzy a národní hospodářství se teprve velmi pomalu vzpamatovalo z jejích důsledků, byla právě tato hrozba velmi silným argumentem. Lidově demokratické státy samy sebe ozna-

³² Bedřich Reicin byl československý generál, agent sovětského Lidového komisariátu vnitřních záležitostí, velitel Obranného zpravodajství. V roce byl jmenován náměstkem ministra obrany. Podílel se na vykonstruovaných procesech Heliadora Píky, Karla Janouška a Karla Kultlvašra. Byl jedním z popravených v procesu s tzv. protistátním spikleneckým centrem.

čovaly za tábor míru a slibovaly cestu zpět k všeobecnému rozkvětu a blahobytu, který je s mezinárodním konfliktem neslučitelný. Zahraniční zpravodajství v této době také pravidelně a velmi intenzivně upozorňovalo na hrůzy války v Koreji, takže pro dobové mediální publikum byla tato hrozba velice reálnou.

Hrozba válkou navíc symbolicky neútočí jen na budování socialismu, blahobytu a státu, ale na každého jednotlivce zvlášť. Protože v případě války by byl ohrožen blahobyt i život každého konkrétního obyvatele státu.

4.3.3. Hospodářské záškodnictví

Z hlediska státu vzpamatovávajícího se z válečné destrukce byl tento argument velmi pádným. Dovoloval také příhodným způsobem vysvětlit stále trvajícím nedostatek zboží denní potřeby i stále přetrvávající přidělový systém.

Kolikrát jsme se ptali sami sebe, proč v době, kdy před našima očima rostou výrobní možnosti našich závodů, musíme si ještě ukládat některá omezení. Kolikrát jsme slyšeli naše poctivé pracující české lidi rozumovat na thema, proč není to či ono. Tehdy jsme ovšem netušili, kdo nám potají ujíždá z našeho krajice – a byla to pořádná sousta! – a kdo se záludně chystá vzít nám všechn náš poctivě vydělaný chléb a nechat nás na milost a nemilost bařtipánům z amerických koncernů. (...) A tak teprve dnes, po procesu s vedením protistátního spikleneckého centra, jenž nám dal nahlédnout do odporné žumpy zrady, nacházíme vysvětlení ve výpovědích spiklenců o našich hospodářských obtížích. (Květy, 4. prosince 1952, s. 7)

Článek *Bez masek* Alexeje Kusáka tak shrnuje domnělou vinu odsouzených na ekonomických obtížích rodícího se socialistického hospodářství.

Když srovnáme tento způsob démonizace s předchozím, musíme si uvědomit, že hrozba válkou, jakkoliv velká, byla stále pouze v hypotetické rovině. Slánský a jeho údajní spiklenci mohli se svými západními veliteli válku připravovat a plánovat, ale nepodařilo se. Československo bylo stále zemí žijící v míru. Hospodářské nezdary ovšem byly velmi konkrétní, každodenní a blízkou realitou obyvatelstva. Tento přečin byl v očích pisatelů i čtenářů něco, co odsouzení doopravdy vykonali. Důkazy o tom mohl každý z nich trvale vidět v prázdných regálech obchodů a v přidělových lístcích.

Pracující na toto obvinění houfně reagovali skupinovými sliby o zvýšení pracovního úsilí v průmyslu i zemědělství, které se ve velké míře objevovaly otištěné také v oficiálním tisku a sloužily k vnitřní legitimizaci soudního rozhodnutí.³³

4.3.4. Židovství a špatný třídní původ

Ačkoliv se z dnešního hlediska akcent židovství a třídního původu může jevit jako dva oddělené aspekty, dobová logika tyto dvě charakteristiky odsouzených propojovala. Jedním z bodů obvinění bylo to, že skupina měla podporovat bohaté židy, aby

³³ Viz kapitola Legitimizace rozhodnutí soudu.

si při emigraci mohli odvést svůj majetek, a okrást tak státní hospodářství. Zároveň ale okradli také chudé židy. Po válce přece jen nebylo snadné obvinít zástupce skupiny, proti níž byla namířena zloba nacismu. Texty tedy nepoužívaly odsouzení samotného židovství, ale výraz sionismus ve spojení s buržoazním nacionalismem a imperialismem:

Kdo to jsou sionisté, jaká je jejich tvář, z níž proces definitivně strhl masku? Sionisté jsou představiteli reakčního buržoazně nacionalistického židovského hnutí, které bylo od svého vzniku zavile nepřátelské věci lidu a pokroku. Pod rouškou »nacionálních zájmů« sledují své kapitalistické třídní zájmy, zájmy čachrářské, vykořisťovatelské politiky – politiky nepřátelské celé mezinárodní dělnické třídě. V zájmu této třídní, sobecké a vydřidušské politiky se organizují v mezinárodních sionistických orgnisacích, v jejím zájmu poslušně slouží jako nejvěrnější lokajové amerického imperialismu. (Rudé právo, 24. listopadu 1952, s. 1)

Takto shrnuje oficiální postoj úvodník Rudého práva s názvem *Sionismus – nástroj amerických imperialistů*. Oficiální rétorika se ale vždy brání označení vlastního postoje jako antisemitistického, naopak z něj obviňuje Slánského a spol., západní státy a v důsledku i samotný Izrael. Stejný článek na jiném místě pokračuje:

Vždyť sami sionisté se spolčují s nejúhlavnějšími nepřáteli židů, spolčovali se s Mussolinim, s Hitlerem. Za války, kdy miliony židů umíraly v koncentračních táborech a kdy Sovětský svaz vydává v r. 1942 výzvu k židům celého světa, v této době hrůz sionistické organizace mlčí. (tamtéž)

Tímto postojem se oficiální média přidávala k protizraelské politice Sovětského svazu. Oficiálně ostře odsuzovala antisemitismus i rasismus jako neblahé rysy kapitalistických zemí. Právě pevné propojení *sionismu* s buržoazním původem obviněných ale vyrůstá z mnohem starší představy bohatého a zlovolného Žida, který je původcem ekonomického neštěstí státu, na níž stavěla i nacistická ideologie.

Propojení sionismu s buržoazním původem se v referování o případu vyskytuje prakticky od počátku:

I v odhaleném protistranickém a protistátním spiknutí u nás vidíme při společném díle kosmopolitu Sánského, Šlinga a buržoazní nacionalisty Clementise, Husáka, Novometského a jiné. Buržoazní nacionalisté slovenští si zde podávají ruce s buržoazními nacionalisty českými, sionisté s antisemity. (Rudé právo, 8. února 1952, s. 2–3)

Zejména v případě Slánského byl často vyzdvihován jeho buržoazní původ jako důvod spáchaných domnělých zločinů. Dobová rétorika je v tomto případě nastavena tak, jako by mezi původem a zločiny byla přímá souvislost. To podporovalo zejména hledání třídního nepřítele uvnitř státu a vyrovnávání se s válečnými a předválečnými boháči, jejichž majetky pocházely z vykořisťování pracujícího lidu. Stejně jako bylo

například podle *Zemědělských novin* nemožné zapojit vesnické boháče do vznikajících zemědělských družstev, byla v souvislosti se Slánským zdůrazňována nemožnost zapojit jednotlivce z buržoazních rodin do budování socialismu.

4.4. Legitimizace rozhodnutí soudu

V předchozí kapitole jsme mohli sledovat, jakým způsobem u procesu probíhaly snahy o potlačení deviantního chování. Druhým způsobem, který slouží k udržení symbolického světa, je terapie. Ta patří do sociální kontroly a zabraňuje jedincům daný symbolický svět opustit.

Média slouží často jako nástroj legitimizace nejen u totalitních režimů. Podporují všeobecné přijetí činů a procesů, které má na svědomí státní moc (Berger & Luckmann, 1999). V případě Československa 50. let a jeho médií je ale spojení velmi těsné. Média reprodukovala rétoriku doby i hodnotící systém státní moci. Obsah jejich sdělení se často opakoval jen s drobnými změnami, což mělo přispět k upevnění jediného správného vidění světa.

Legitimní použití státní moci je označováno jako autorita. „Slovo legitimní znamená, že osoby podléhající autoritě vlády jsou s tímto stavem srozuměny“ (Giddens, 1999, s. 334–335). Právě udržení autority bylo důvodem pro několik vln politických procesů ve východním bloku 50. let. Procesy měly za úkol zajistit upevnění a trvání těchto politických systémů. Z jiných legitimizačních procesů (i uvnitř států, které označujeme jako demokratické) se vymykají spíše mírou a rozsahem než druhem. Specifické je také pevné propojení státní moci s médii.

V případě tvrdého odsouzení skupiny lidí, z nichž řada byla původně velmi exponovanou součástí centra legitimizované moci, vyžadovalo velké úsilí. Vedle označení a vyloučení obviněných tedy přišlo na řadu upevnění víry v lidově demokratické státní zřízení. Bylo třeba dodat legitimitu soudní moci, a pojistit si tak všeobecné přijetí rozsudku. V lidově demokratickém státě má zároveň velkou důležitost „hlas lidu“ (neboli veřejné mínění), jehož opakovaným zveřejňováním se postoj veřejnosti postupně upevní a unifikuje. Neméně důležitá ale byla příslušnost Československa také k „východnímu táboru míru“ a sounáležitost s pracujícími celého světa. Proto se vedle reakcí domácího obyvatelstva velmi často zařazovaly také ohlasy zahraničního tisku, které měly za úkol upevnit moc KSČ v síti okolního světa.

Úplně na závěr se zblízka podíváme také na to, jak se v čase měnila tematická linie úvodníků. Tento žánr jsme zařadili specificky pro to, že vedle přetisků výpovědí, nót pracujícího lidu a ohlasů v zahraničním tisku se jedná o specificky redakční texty, uveřejňované navíc na titulní straně a reprezentující tak názorové směřování redakcí.

4.4.1. Legitimizace soudní moci

V letech 1948 až 1950 vznikalo zákonodárství pro novou lidově demokratickou republiku, období této tvorby se přezdívalo „právníká dvouletka“. Pro politické procesy bylo zásadní hlavně nakládání s trestem smrti. Před druhou světovou válkou byl trest smrti na základě zákona na ochranu republiky možný pouze výjimečně za stanoveného práva. Po válce byly tresty smrti udíleny dekrety prezidenta republiky na zákla-

dě novelizace tohoto zákona. Od roku 1950 ale mohl konečný trest udělit přímo soud na základě několika provinění (velezrady, vyvědačství, válečné zrady či útoku na život nebo tělesného poškození ústavních činitelů). „Typický případ velezrady byl ve vyšetřovacích spisech státní bezpečnosti (StB) popisován asi tak, že zločinná tvář naší emigrace a západních imperialistů, vysílajících k nám své agenty za účelem špiónáže a vytvoření zpravodajské sítě, využila k tomu i dané osoby“ (Bláhová, Blažek, Kuklík, & Šouša, 2013, s. 195). A právě tímto způsobem byly konstruován i médií zobrazován proces se Slánským a spol.

Nejen v případě tohoto konkrétního procesu bylo třeba neustále zdůrazňovat spravedlivost soudních rozhodnutí v lidově demokratickém Československu. Obyvatelé museli být srozuměni s tím, že systém prokuratury a soudů je spravedlivý a zároveň tvrdý. Tak, aby byla jistota potrestání každého provinění, ale zároveň aby byli ti, kteří jednájí správně, symbolicky v bezpečí.³⁴ Zdůrazňována byla také trvalost rozhodnutí, to, že má být rozsudek napříště vzorem pro nakládání s podobnými případy. Tak aby kdokoliv, kdy by se snad chtěl provinít proti státu i lidově demokratickém zřízení, věděl, jaký je za provinění trest.³⁵

Od počátku vyšetřování až po lakonický přepis zprávy ČTK o provedenépravě odsouzených byly v médiích neustále zdůrazňovány kladné charakteristiky československé soudní moci, jejíž nejdůležitější charakteristikou byla spravedlnost.

Vedle velebení vlastního soudního systému se také pravidelně objevovaly zprávy ze zahraničí o nespravedlivých prokuraturách, soudech a právních systémech v zemích západu. Opět došlo k hledání kontrastu mezi pozitivy vlastní skupiny a negativy skupiny „oni“, v tomto případě zastoupené celými státy. Československá média pravidelně volala po propuštění levicově smýšlejících „spolubojovníků za mír“ v západní Evropě i Spojených státech.

Na přelomu října a listopadu navíc probíhala reforma zákonů o soudech a prokuratuře. Nechceme tvrdit, že byla připravena čistě s cílem legitimizovat soud před velkým politickým procesem, legislativní změny zcela jistě souvisely s celkovým společenským ovzduším doby. Ovšem v kontextu procesu věnovanému Klementu Gottwaldovi takřka k narozeninám, naplánovanému po skončení velkého XIX. sjezdu KSSS a pořádanému v měsíci československo-sovětského přátelství bylo zdůraznění modernosti a dokonalosti soudního systému v Československu další příznivou přípravou názorového ovzduší.

Rudé právo při té příležitosti otisklo projev ministra spravedlnosti Štefana Raise, kde bylo uvedeno:

Chci proto zvláště podtrhnout, že nová generální prokuratura bude plnit i nadále svůj hlavní úkol, to je – střežit naši lidově demokratickou republi-

³⁴ Čemuž realita konstruovaných politických procesů samozřejmě neodpovídala, což ale v daném symbolickém světě nebylo podstatné.

³⁵ Např.: „Řeč tohoto rozsudku zřetelně ukazuje, jak mluvíme a budeme mluvit a jednat s úhlavními nepřáteli našeho lidu a našeho lidově demokratického zřízení. Jen takto budeme mluvit a jednat s těmi, kdo se svou zločinnou ruku odváží vztáhnout na zájmy našeho státu“ (*Rudé právo*, 28. listopad 1952. s. 1).

ku před všemi úklady třídních nepřátel. (...) Další hlavní povinností pracovníků prokuratury bude stát na strážích socialistické zákonnosti a státní disciplíny. (Rudé právo, 31. října 1952, s. 3)

Příznačné je zejména vyzdvižení boje proti třídnímu nepříteli jako hlavního úkolu prokuratury. I v řadě dalších textů věnovaných ať už soudní moci obecně nebo už přímo procesu s protistátním spikleneckým centrem je právě ochrana socialismu a státu vnímána jako nejhlavnější úkol.

Vedle spravedlivosti procesu bylo nutné ale opakovaně zdůrazňovat také podporu pracujícího lidu.

4.4.2. Hlas lidu

Domácí veřejné mínění se dostalo ke slovu zejména v průběhu samotného procesu. Před ním případ řešily spíše publicistické texty (zejména úvodníky). V průběhu se ale postupně začíná objevovat celá řada výzev a textů zastupujících hlas lidu.

Podobně jako u dalších politických procesů i v případě procesu se Slánským a spol. byli občané motivováni k přijímání rezolucí, ať už na různých úrovních organizace KSČ, nebo v rámci zaměstnání.³⁶

Tyto hlasy po skončení procesu utichaly jen pozvolna, pracovní skupiny, celé podniky i zemědělská družstva vyjadřovala odpor k odsouzeným, volala po nejprísnějším trestu a slibovala zvýšeným úsilím napravit, co měly národnímu hospodářství způsobit sabotáže ze strany domnělých špiónů:

Náš lid si už nedá pošpinit svou jasnou cestu k socialismu. Náš lid si s úděsem uvědomil, že se tu sápara zakrvavená pracka dokonce i na život milovaného presidenta, aby pak mohli naplno otevřít stavidla západnickému zotročení bídy, špíny, hnusu.

Proto vzkypěla vlna hněvu! Proto přicházely stovky telegramů a tisíce dopisů. V našich závodech i na vesnicích konečně vidí, jaké to temné síly brzdily a sabotovaly naši výstavbu. A místo zoufalství nad škodami pustili se do léčení. Vyhlášovali závazky. (*Škody napravíme!*, Květy, 4. prosince 1952, s. 7)

Velmi záhy (už od 23. listopadu) se začíná objevovat řada textů, které vyzývají k tvrdému trestu. Nejdříve obecného charakteru, později už směřované z jednotlivých závodů a družstev. Vzhledem k zaměření tisku na pracující lid (dle titulu konkrétně například na dělníky, zemědělce či pracující matky a podobně) nebyla tato reakce úplně ojedinělá a objevovala se i v jiných případech (občas i jako reakce na zahraniční události). Výjimečná ovšem byla v četnosti i prostoru, který jí byl věnován v denním tisku.

³⁶ Průběh vzniku vlny rezolucí na příkladu procesu s Dr. Miladou Horákovou je popsán v publikaci *Žádáme trest smrti!*, která se zaobírá jak organizací podpisových akcí, tak i případy jejich odmítnutí, které měly často přímý dopad na životy zúčastněných (Kourová & Koura, 2008, s. 53–67).

Vedle kolektivních prohlášení je zajímavé i zaměření na jednotlivce, jejichž názory v tomto případě slouží k personalizaci rozhořčení, jejich nositelé jsou ale opět pouze typizovanými postavami, které zastupují hlas určité skupiny obyvatelstva, ať už jde o beletristicky podané příběhy využívající přímé řeči,³⁷ nebo názory jednotlivců psané do redakcí.³⁸

Ještě po skončení procesu se objevuje řada uveřejněných závazků a prohlášení. Zmínky o Slánském byly využívány i při informacích o splnění závazku první pětiletky v průmyslu nebo úspěšném dokončení sezónních prací v zemědělství.³⁹ Závazky a výsledky byly často také věnované k narozeninám Klementa Gottwalda 23. listopadu.⁴⁰ V hojné míře se takto tzv. spiklenecké centrum v tisku zmiňuje prakticky až do konce roku 1952.

Z dnešního hlediska nevídaná reflexe veřejného mínění a velký prostor, který jí byl věnován, měl za cíl zejména vnitřní legitimizaci rozhodnutí soudu. Reflekoval (ty správné) názory lidu, které potom přesvědčovaly další jedince a motivovaly je k vlastní veřejné deklaraci totožného názoru, a reprodukovaly tak oficiální postoj lidu. Legitimizace by ale nebyla kompletní bez pohledu vně státní hranice a upevnění názoru podporou zahraničních bojovníků za pracující lid (ať už v zemích východního bloku, nebo v podobě komunistických organizací na západě). Na zahraniční ohlasy a jejich reflexi v tisku se podíváme v následující kapitole.

³⁷ Např.: „Práce na družstevních polích na chvíli ustála. Ženy přerušily rovnání vyorané řepy sazečky do kupek a muži položili vidle na nakládání cukrovky na zem, vedle valníků. Seskupili se společně do hloučku. Seznamují se s žalobou proti vedení protistátního centra vedeného Slánským...“

Tvrdí trest dopadne na ty, kteří tak podle mařili výstavbu naší vlasti. Bude to trest nejvyšší (chyba v originále). Bude však spravedlivý, říká družstevník Flekač, předseda vesnické organizace strany v Kasalících na okrese Přelouč“ (Věrní soudruhu Klementu Gottwaldovi, Zemědělské noviny, 24. listopadu 1952, s. 2).

³⁸ Např.: „Poslouchala jsem v rozhlase výslech zločince Slánského. Nemohla jsem té noci ani usnout. (...) Dábelským způsobem chtěli zbavit života člověka pro nás nejdražšího. (...) Myslím-li na svou práci v dílně, na svůj závod a pracovní nadšení, s kterým stavíme všechno to nové, a srovnám-li je s ničemnou sabotérskou a rozvratnickou prací bandy zločinců Slánského, cítím nesmírnou nenávisť, hněv a opovržení k těmto stvůrám lidské společnosti“ (Dík soudruhu Gottwaldovi, Rudé právo 24. listopadu 1952, s. 1). Podepsaná: A. BAMBULOVÁ, dělnice galvanisovny, Severočeská armaturka – Ústí n. Lab.

³⁹ Např.: „Traktoristé odsoudili hnusnou a špinavou činnost těchto zrádců. (...) Traktoristé ze střediska se přičiňují, aby svou prací zmařili plány imperialistů a jejich přísluhovačů. Již koncem října splnili jako první v mikulovském okrese plán podzimních prací na 100 % a do 25. listopadu na 145 %“ (Zmaříme všechny plány imperialistů na rozvracení naší republiky, Zemědělské noviny, 2. prosince 1952, s. 1).

⁴⁰ Např.: „Mám radost z toho, že byly zmařeny plány Slánského a jeho společníků. (...) Myslím, že nejlepší vděk a lásku k prezidentu republiky soudruhu Klementu Gottwaldovi a radost nad tím, že je v čele našeho státu, jsme my skláři, nejlépe vyjádřili tím, že jsme splnili do jeho narozenin, jak jsme se zavázali, čtvrtý rok pětiletky“ (Náš vděk Klementu Gottwaldovi, Rudé právo, 23. listopadu 1952, s. 1).

4.4.3. Hlas ze zahraničí

Jelikož se československá státní moc při své legitimizaci i v jiných případech odvolávala na příslušnost k „východnímu táboru míru“, potažmo k celosvětovému dělnickému hnutí, bylo nutné ukázat také vztah procesu s myšlenkovým postojem „spřátelených zemí“. Proces byl prakticky neustále dáván do souvislosti s titovským režimem v Jugoslávii, který byl oficiálně vnímán s nelibostí jako odpadlický, ale také s řadou procesů v dalších státech východního bloku, případně s domácími politickými procesy (mimo jiné s procesem Milady Horákové).

Jako nejdůležitější byl vnímán názor Sovětského svazu, ale objevovala se také celá řada dalších zemí. V případě Maďarska bylo referování o procesu dáváno často do souvislosti s místními politickými procesy, případně byli Slánský a spol. navíc ještě obviněni z rozdmýchávání protimaďarských nálad, které měly mít za cíl rozbití jednoty východního bloku. Zajímavé je také vytváření kontrastu mezi názorem tisku ve spřátelené NDR a v Západním Německu, které mělo projevovat svou závislost zejména na názoru Spojených států. Mezi další země východního bloku, které na stránkách československého tisku zprostředkovaně vyjadřovaly souhlas s odsouzením Slánského a spol., patřily zejména Polsko, Rumunsko, Bulharsko a Albánie, ze vzdálenějších zemí potom Čína.

Československý tisk ale svou pozornost obracel i na západ od železné opony. Z největšího nesouhlasu se „spravedlivým“ procesem se Slánským a spol. byly obviňovány Spojené státy:

Úsilí zkreslit podstatu procesu ukazuje zuřivou snahu amerických imperialistů krýt skutečné pány zrádcovské bandy v ČSR – monopoly Spojených států. (Rozdrcení zločinecké tlupy zrádců a vrahů ČSR – těžká rána světovému imperialismu, Rudé právo, 2. prosince 1952, s. 3)

Referování o tisku ostatních západních zemí se často omezovalo pouze na ústřední orgány místních komunistických stran, tedy oficiálních hlásných trub levicově smýšlejících pracujících. Často se objevuje Itálie, méně často pak Francie, Anglie a Rakousko, doplňkově také Belgie nebo Švýcarsko. Mimo periodika komunistických stran byl vyzdvihován zejména další levicově orientovaný tisk uvedený nezbytným přírůstkem „pokrokový“ případně „demokratický“.

Referování o dění v zahraničním tisku nebylo v 50. letech nijak výjimečné. Ohlasy ze zahraničí k různým tématům (od XIX. sjezdu KSSS až po korejskou válku) byly pravidelnou (takřka každodenní) součástí řady periodik. Tato součást tisku byla částečnou náhradou za nedostupný zahraniční tisk, jejím hlavním úkolem však byla podpora rozhodnutí a postojů vládnoucí strany.

4.4.4. Tematická linie úvodníků

Pro sledování škály témat, ve kterých se Slánský a jeho údajní spolupracovníci objevují, jsme si jako příklad vybrali tematickou linii úvodníků *Rudého práva*. Tento žánr o Slánském referoval hojně před, v průběhu i po skončení procesu a dokázal jeho jméno využít v celé řadě témat. Úvodníky jsme vybrali zejména pro to, že (ačkoliv

většinou nepodepsané) představují čistokrevné redakční texty psané novináři. Zároveň jde o texty názorové, navíc tištěné na titulní straně, jež nám tak dovolují sledovat postoje redakce. Rudé právo jsme zvolili vzhledem k množství materiálu, který nám poskytuje.

Slánskému byla věnovaná řada úvodníků na konci roku 1951 po jeho zatčení i v průběhu roku 1952. Mimo období samotného procesu a po něm často nebyl hlavním tématem článku, ale objevoval se pravidelně při různých příležitostech. Od 21. listopadu až do 2. prosince 1952 byly procesu věnovány bez výjimky všechny úvodníky (a po dobu procesu to byla obecně celá titulní strana).

Rok 1952 se Slánským začal, když se objevil 1. ledna v novoročním úvodníku *Rudého práva* na titulní straně *Novému roku vstříc!* jako příklad jednoho z vítězství komunistické strany v roce 1951. 20. ledna byl zmíněn v textu *Za vítězství leninismu* napsaného k výročí úmrtí V. I. Lenina, článek představuje Gottwalda jako nástupce Leninova učení a obránce lidově demokratické republiky. Ve stejném duchu se objevuje i o tři dny později v úvodníku *Vítězný pochod leninismu nelze zastavit*. V průběhu roku byli Slánský a spol. využíváni zejména pro výchovné ideologické účely, například jako apel na stranickou disciplínu⁴¹ a hrozbu proti ideologickému boji.⁴² Často je také jejich záškodnická činnost stavěna do kontrastu s vykreslováním hlavního kladného hrdiny Klementa Gottwalda.⁴³ Slánský a spol. se jako hrozivý odstrašující příklad dal použít při jakékoliv události, například při úvahách o návrhu nových stanov komunistické strany (11. a 15. listopadu).

Od 21. listopadu 1952 až do 2. prosince téhož roku byly procesu s protistátním spikleneckým centrem v čele s Rudolfem Slánským věnovány všechny úvodníky, které reflektovaly postup přelíčení a vyzdvihovaly nejrůznější části domnělých provinění. Výraznou linií pak byl údajný pokus o Gottwaldovu vraždu, který byl reflektován i s ohledem na prezidentovy narozeniny 23. listopadu. Kromě Gottwalda měli spiklenci podle obžaloby na svědomí také smrt Jana Švermy a Julia Fučíka,⁴⁴ což bylo téma také často zmiňované v úvodnicích. Odhalení spiknutí bylo v průběhu procesu používáno k utužení vztahu k Sovětskému svazu. Často bylo zdůrazňováno vítězství

⁴¹ „Lenin, Stalin i soudruh Gottwald proto vždycky zdůrazňovali nesmírný význam stranické kázně a ukazovali, že na ní spočívá síla a akceschopnost strany. Není náhodou, že spiklenci Slánský, Švermová, Šling a spol. začali svou hanebnou spikleneckou činnost narušováním jednoty strany a stranické kázně“ (Střežit a upevňovat stranickou disciplínu, Rudé právo, 19. únor 1952, s. 1).

⁴² „Spojitost těchto zrůdných zbraní (kosmopolitismu a buržoazního nacionalismu) a jejich cíle ukazuje zrádná cesta titovské smečky špiónů, jež jejich pomocí zavlekla Jugoslávii pod okovanou botu amerických imperialistů“ (Nesmiřitelně bojovat proti nepřátelským ideologiím, Rudé právo, 1. duben 1952, s. 1).

⁴³ „Tato pevná důvěra, láska a věrnost našeho lidu k soudruhu Gottwaldovi je dnes o to větší, že právě v těchto dnech před strašným a spravedlivým hněvem lidu stojí černá sběr imperialismu, banda trockisticko-sionistických zrádců, imperialistických agentů a špiónů a škůdců v čele se Slánským“ (Se soudruhem Gottwaldem půjdeme od vítězství k vítězství, Rudé právo, 23. listopad 1952, s. 1).

⁴⁴ Oba komunističtí novináři byli po válce hrdiny československého lidu. Jan Šverma měl podle obžaloby zemřít po tom, co mu Rudolf Slánský nepomohl v těžké situaci v průběhu Slovenského národního povstání. Bedřich Reicin měl zase jako kolaborant vyzradit ilegální byt Julia Fučíka, což mělo vést k jeho zatčení a smrti.

nad západními imperialisty. Jedním z častých témat pak byly pozitivní výhledy do budoucnosti, ve kterých má od spiklenců osvobozené hospodářství vykročit vstříc budoucím úspěchům.

Úvodníky na podobná témata se objevovaly prakticky nepřetržitě až do konce roku 1952, po Novém roce zmínky o Slánském postupně utichají, objevují se jen sporadicky. Způsoby, jakými se o Slánském a spol. zejména v roce 1952 píše v úvodních, se dají rozdělit do základních skupin: varování před hrozbou, důkaz vítězství, motivace k výkonům, ideologický příklad, zásluhy Klementa Gottwalda, SSSR jako vzor. Některé texty využívají dvou i více pozic. Témata se často opakují jen s drobnými změnami.

V úvodních Rudého práva můžeme sledovat všechny výše zmíněné postupy vyčleňování deviantní skupiny, její demonizace i legitimizace vládnoucí moci. Tyto texty na titulní straně vždy shrnovaly hlavní poznatky z procesu a vztahovaly je k oficiální ideologii. Úvodníky o Slánském (i řada dalších) byly až na výjimky (kdy úvodník napsal například předseda vlády Antonín Zápotocký) nepodepsané. Stejně tomu ale bylo u velké části redakčních textů. Autorství textů se deklarovalo obvykle pouze v případě, že šlo o nějakou politickou či kulturní elitu, či naopak o zástupce z lidu. Novináři zůstávali ve většině případu anonymní.

Úvodníky Rudého práva sloužily ke shrnutí a deklaraci oficiálního názoru i jako preferovaný morální kompas pro obyvatelstvo. Témata a vztahy nastíněné v úvodních se následně objevovaly v celé řadě dalších druhů textů a byly zastoupeny i v textech zasílaných do redakcí obyvatelstvem. Dá se předpokládat, že toto opakování názorů redakce hlavního periodika komunistické strany bylo záměrem, a to nejen v případě procesu se Slánským a spol.

5. Závěr

Mediální stránka procesu byla nezbytnou součástí jeho konstrukce. Pro úspěch jeho tažení (tedy upevnění komunistické moci ve státě) bylo nezbytné, aby se o procesu dozvědělo celé obyvatelstvo a aby odsouzení Slánského a dalších bylo jednotným názorem národa.

K tomuto účelu zafungovala pečlivě vystavěná morální panika, v rámci které byli souzeni velmi pečlivě demonizováni (velká část z nich na základě židovského původu) a symbolicky vyloučeni ze skupiny kontrolující diskurz. Příběh byl v dobových médiích vykreslen jako souboj dobra se zlem a na stranu zla (tedy údajného spikleneckého centra) byly dosazeny všechny dobové hrozby od rozpoutání války přes ohrožení života Klementa Gottwalda až po zbrzdění hospodářských úspěchů Československa.

Jak píše Volek: „Projevy, které můžeme označit jako morální paniku, jsou integrální součástí historie lidského rodu. Po staletí se objevují periodické vlny úzkostných a násilných reakcí, které se týkají obecně obav z nerušení sociálního, politického či kulturního statu quo, (...)“ (Volek, 2000, s. 98). V kontextu pravidelně se objevujících procesů tohoto druhu v lidských dějinách můžeme popis této konkrétní morální paniky přirovnat k řadě dalších vln, které se objevují až do současnosti. Typická jsou v tomto případě smyšlená obvinění a falešný vztah mezi původem (etnickým i třídním) a morálními vlastnostmi.

Text si nekladl za cíl podrobnou analýzu všech textů týkajících se procesu. I s přihlédnutím k jejich množství a limitům analýzy se snažil spíše shrnout základní aspekty, které se v dobové mediální komunikaci o procesu projevují. V další fázi by bylo záhodno analýzu doplnit kontextem dalších druhů textů o procesu a podrobnější obsahovou analýzou jednotlivých textů. Tento příspěvek ale může sloužit jako první vhled do problematiky usnadňující design dalších částí výzkumu.

Monika Bartošová vystudovala bakalářský dvouobor žurnalistika a filmová věda na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. V navazujícím magisterském studiu vyměnila žurnalistiku za kulturní studia. Momentálně studuje doktorský program mediální a kulturní studia tamtéž. Zabývá se zejména podobou textů participální kultury, spolupracuje ale také na projektu věnovanému užití jazyka a moci v politickém procesu se Slánským a spol.
E-mail: Monna.Bartosova@gmail.com

Literatura

- Bauman, Z. (2004). *Myslet sociologicky*. Praha: SLON.
- Bednařík, P., Jiráček, J., & Köpplová, B. (2011). *Dějiny českých médií: od počátku do současnosti*. Praha: Grada.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1999). *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bláhová, I., Blažek, L., Kuklík, J., & Šouša, J. (2013). *Oběti komunistické spravedlnosti: právní aspekty politických procesů 50. let 20. století*. Praha: Auditorium.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: a practical guide through qualitative analysis*. London: Sage Publications.
- Fidelius, P. (1998). *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda.
- Giddens, A. (1999). *Sociologie*. Praha: Argo.
- Giddens, A. (2003). *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Goffman, E. (2003). *Stigma: poznámky k problému zvládnutí narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Hall, S., Critcher, Ch., Jefferson, T., Clarke, J., & Roberts, B. (1978). *Policing the crisis: mugging, the state, and law and order*. London: Macmillan.
- Hall, S. (2001). The spectacle of the other. In S. Hall, (Eds.), *Representation: Cultural Representations and Sygnifying Practices* (pp. 223–279). London: Sage and The Open University.
- Hejl, V. (1990). *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha: Univerzum.
- Jiráček, J., & Köpplová, B. (2003). *Média a společnost*. Praha: Portál.
- Kaplan, K. (1992). *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha: Mladá fronta.
- Kaplan, K., & Tomášek, D. (1994). *O cenzuře v Československu v letech 1945–1956: studie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Kaplan, K., & Kosatík, P. (2004). *Gottwaldovi muži*. Praha: Paseka.
- Končelík, J., Večeřa, P., & Orság, P. (2010). *Dějiny českých médií 20. století*. Praha: Portál.
- Kourová, P., & Koura, P. (2008). *Žádáme trest smrti!: propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol.* Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.

- Lempert, L. B. (2007). Asking Questions of the Data: Memo Writing in the Grounded Theory Tradition. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE handbook of grounded theory* (pp. 245–264). London: Sage Publications.
- Ströbinger, R. (1991). *Vražda generálního tajemníka: Poslední Stalinův exemplární proces - soud s R. Slánským*. Brno: Petrov.
- Van Dijk, T. (2000). *Ideology. A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications.
- Volek, J. (2000). Konstrukce morální paniky a sociální exkluze. *Sociální studia*, 5, 97–113.

Prameny:

- Práce*, roč. 1951–1953
- Rudé právo*, roč. 1951–1953
- Květy*, roč. 1952
- Mladá fronta*, roč. 1951–1953
- Vlasta*, roč. 1952
- Zemědělské listy*, roč. 1951–1953
- Život strany*, roč. 1952